

L. A. Elnițchi, *Cimerienii și cultura Cimeriană* (Vestnic Drevnei Istorii, Nr. 3, 1949, p. 14—27).

Problema Cimerienilor prezintă un interes deosebit pentru istoria veche a patriei noastre. Informațiile transmise de Herodot cu privire la acest popor și la raporturile lui cu Scitii au prilejuit interpretări în legătură cu dezvoltarea procesului istoric pe teritoriul patriei noastre în mileniul I î.e.n. Versiunile mai cunoscute și mai importante sunt cele formulate de V. Pârvan pe de o parte, iar pe de altă parte de Paul Reinecke. De altfel, acești doi învățați nu făceau nimic altceva decât să construiască pe o bază presupus documentată și aproape general acceptată. În adevăr, se socotea mai ales dela E. H. Minns și Max Ebert încoace că datele transmise în special de Herodot sunt destul de clare și de bine întemeiate pentru a dovedi existența Cimerienilor în stepele nord-pontice ca o populație premergătoare Scitilor. Astfel, întreaga cultură materială preescitică din spațiul situat între Volga și Nistru era atribuită Cimerienilor. În plus, pornindu-se tot dela datele lui Herodot, puse în legătură cu cele referitoare la invazia Trierilor în Asia Mică, s'a ajuns să se postuleze o năvală cimeriană la Vest de Nistru, năvală care, în concepția lui Pârvan și a lui P. Reinecke, urmași în privința aceasta de o serie întreagă de alți învățați, afectase destul de profund populațiile din spațiul patriei noastre.

Sfârșitul epocii de bronz în acest spațiu era pus în legătură cu venirea Cimerienilor și cu cristalizarea unei noi forme de viață, care din punct de vedere arheologic se manifesta printr-un ansamblu de forme denumit traco-cimerian. În studiul la care ne referim, savantul sovietic Elnițchi atacă tocmai fundamentul documentar al acestei concepții.

El pornește dela constatarea că, deși datele transmise de Herodot păreau să dovedească existența istorică a Cimerienilor în Bosporul cimerian, totuși, soluția arheologică dată acestei situații nu este de loc satisfăcătoare. Elnițchi arată că

dacă prezența Scitilor în spațiul stepelor pontice este atestată prin descoperiri arheologice, reprezentând o documentare bogată, perfect clară și în deplină concordanță cu afirmațiile anticilor, documentele arheologice se arătau ori insuficiente ori prea vagi, în ceea ce privește prezența Cimerienilor în aceleași regiuni Elnițchi observă foarte just că încercarea lui Gorodțov de a reuni sub denumirea de cultură cimeriană în spațiul Niprului inferior și împrejurimi, materialele din ultima perioadă a epocii de bronz, nu putea constitui o soluție a problemei. Or, tocmai acest eșec al arheologiei, cum îl numește Elnițchi, de a identifica în mod sigur și satisfăcător cultura cimeriană, se explică, după el, prin faptul că datele istorico-geografice din textele literare antice, privind pe Cimerieni, nu au fost supuse unei analize critice. Aceasta este tocmai ceea ce își propune să facă învățatul sovietic în studiul despre care vorbim. El deosebește trei categorii de izvoare scrise, și anume: 1. Datele strict documentare din textele asiriene; 2. Narațiunile istorice grecești cu caracter în parte legendar; 3. Interpretări grecești cu nuanțe clar mitologice. Confruntând aceste trei categorii de informații privitoare la Cimerieni, Elnițchi ajunge la concluzii menite să pună pe baze cu totul noi problema Cimerienilor, cel puțin în ceea ce privește extensiunea vestică (spre Nipru și mai departe spre Vest) a Cimerienilor. Deși această reconsiderare a problemei este făcută de Elnițchi doar în linii mari și referindu-se numai la aspectele esențiale ale problemei, ea este totuși atât de bine documentată și de rezultate atât de verosimile, încât credem că nu greșim, atunci când afirmăm că ea va avea o influență considerabilă asupra cercetărilor viitoare.

În primul rând, Elnițchi arată că știrile autentice și mai directe, pe care le avem cu privire la Cimerieni — și amintim că este vorba de știrile asiriene care încep pe vremea lui Sargon II (prima știre da-

tează exact din anul 714 l. e. n.) și se continuă sub urmașii săi Asarhadon și Asurbanipal din sec. VII l. e. n. — ne arată că Cimerienii nu pot fi localizați decât în regiunea subcaucazică. În vremea năvălirii lor prin regatul Urartu către Asiria, pe de o parte, și către Asia Mică, pe de alta.

În ceea ce privește datele istorico-geografice grecești din a doua categorie, ele sunt mai puțin precise. Ceea ce este mai important însă, este faptul că în aceste date se pot distinge contaminări cu interpretări legendare, lăsând la o parte confuziile repetate între Cimerieni și Sciți, care se întâlnesc și în această categorie de informații, ca și, în parte, în relatările asiriene. De o deosebită importanță este analiza critică, la care Elnițchi supune cunoscutul pasaj din Herodot privind episodul conflictului dintre poporul cimerian și prinții lui pe malul Nistrului, precum și existența mormintelor acestor prinți, omorâți acolo de poporul cimerian. Elnițchi socotește această informație drept o legendă culturală sau etiologică și o explică prin presupunerea că numele Cimerienilor a fost legat de legenda privind necropola de pe malul Nistrului și pe baza unei asemănări fonetice de nume; adică, numele tribului sau al locului legat de legenda mormintelor de pe Nistru avea oarecare asemănare cu numele Cimerienilor. Aici, Elnițchi amintește numirile tribale scitice de plugar și agricultor, pasibile de aceeași interpretare.

Pe de altă parte, faptul că Herodot citează ca o dovadă a existenței Cimerienilor în stepile nord-pontice, și datele toponimice bosporane care amintește numele Cimerienilor, arată lipsa unor informații precise în acest sens. În ceea ce privește argumentul dedus de istoricii contemporani din asocierea în textele grecești (*Imnul lui Callimah către Artemis* și faptele provenind din aceeași sursă relatate de Strabo) a Cimerienilor cu Trerii în expedițiile lor din Asia Mică, argument întemeiat pe originea balcanică a Trerilor și orientat în sensul unei pătrunderi a Cimerienilor în Asia Mică și din spre Vest, Elnițchi arată întâi că: textele asiriene nu lasă nicio îndoială asupra direcției de pătrunderă a Cimerienilor, din spre Est (Caucaz) spre Vest, iar în al doilea rând că Trerii au fost socotiți un „popor cimerian” (Strabo) din cauză că se înfățișau Grecilor, ca și Cimerienii, ca un popor aspru și jefuitor și pentru că Trerii s’au întâlnit cu Cimerienii în Asia Mică, fiecare venind însă din altă direcție.

De un interes deosebit este analiza critică pe care o face Elnițchi celei de a treia categorii de izvoare antice privi-

toare la Cimerieni, anume aceea care își trage originea din interpretări mitice. Interesul pe care îl prezintă această parte din analiza lui Elnițchi constă în faptul că ea elimină tocmai acele date documentare privind pe Cimerieni, care erau socotite ca atestând în mod nelindoiș existența Cimerienilor într-o anumită epocă în Bosporul cimerian, adică în Crimeea. Este vorba de elementele toponimice consemnate de Herodot și apoi de Ptolemeu și care vorbesc despre o serie întreagă de puncte din Bosporul cimerian care aveau încă de pe vremea lui Herodot nume menționând în mod direct pe Cimerieni. Elnițchi pune aceste denumiri în legătură cu combinațiile făcute de tradiția Ioniană privind marginea lumii, intrarea către lumea subpământeană a morților, localizată la marginea oceanului, acolo unde această tradiție mitologică situa o serie de popoare mitice, printre care figurau și Cimerienii, confundați pe bază de asonanță cu numele Cerberului, păzitorul intrării în împărăția subterană. În afară de aceasta, Cimerienii fiind un popor nordic în raport cu Grecii, ei se aflau, în mod natural, la limita lumii. Punctul de plecare al implicării Cimerienilor în viziunile mitice grecești cu privire la Nordul îndepărtat, conceput ca limită între regatul celor vii și regatul morților, se găsește în cântul al XI-lea din *Odisseea*. *Nekia*, care povestește peregrinările lui Odisseu în împărăția morților. De sigur că la extremitatea nordică a lumii, după cum consemnează *scholiele* la Homer, era normal să se situeze poporul numit Kerberioi, sau cel numit Chimerioi (oamenii iernii) și asemănarea dintre aceste nume și Cimerieni a dus la confuzia cu Cimerienii istorici.

Nu mai amintim confuziile făcute în legătură cu aceeași *Nekia* a lui Odisseus, cu Cimbrii și cu plasarea Cimerienilor în spre Marea Nordului, prin Jutlanda. Elnițchi subliniază încercările de combinație între versiunile istorice și mitologico-cosmografice cunoscute de Greci. Localizarea Cimerienilor, pe linia combinației mitologice și cosmografice ca și marginea lumii la Oceanul de Nord, în Crimeea (Bosporul „cimerian”) este pusă de el în legătură cu concepția greacă, după care marile fluvii erau legate prin izvoarele lor de ocean; or, în regiunea nord-pontică avem marile fluvii Fasis, Tanais și Istros care puteau solicita imaginația Grecilor. În afară de aceasta, mitul Argonautilor a influențat și el, prin localizarea lui în această regiune, nașterea combinației dintre Cimerienii istorici și regiunea dela limita nordică a Pontului Euxin. „Numirile geografice conținând numel-

Oimerienilor aparțin... Grecilor și au apărut în urma elaborării gândirii lor mitologico-geografice. Bosporul oimerian, Kimerida, Kimerik, precum și valul cimerian și valurile cimeriene menționate de Herodot, au fost numite de Greci, de aceiași Greci și pentru aceleași considerațiuni ca și aceea care situează Kiteul — patria mitologică a vrăjitoarei Medeea — pe țărmul peninsulei Cherci'. Așa dar, nu este vorba de elemente toponimice preluate de Greci dela populația autohtonă întâlnită în regiunea respectivă, ci de numiri date de Grecii înșiși pe baza concepțiilor lor mitologico-cosmografice. Grecii nu au putut întâlni în aceste regiuni pe Cimerieni, deoarece ei nu existau acolo și tradiția istorică directă li situează doar în Transcaucazia și în Asia Mică. Elnițchi documentează acest lucru bazându-se și pe faptul că tradiția plastică, destul de săracă, a Grecilor cu privire la Cimerieni li înfățișează sub un aspect identic celui al Sciților, așa precum Callimah li numește „mulgători de iepe”, epitet pe care Homer îl dă Sciților. „Prin urmare, denumirile geografice date de Greci unor puncte din Bospor sunt bazate nu pe faptul că în aceste locuri la vintrea Grecilor locuiau Cimerienii istorici, ci pe faptul că aceste locuri se asociu în miturile tonice cu reprezentările lor despre lumea subterană, de dincolo de mormânt, fantezia Grecilor populând locurile unde acea lume începea, cu poporul fabulos al Cimerienilor, care popula întinderile nordice”. „Astfel, ca rezultat al examinării datelor istorice și mitologice despre Cimerieni, se cuvine să recunoaștem că răspândirea numelui lor asupra teritoriului ocupat de triburile scitice și tracice) s'a produs din cauza influenței concepțiilor mitologico-geografice cuprinse în poezia epică și în diferite legende de cult, asupra geografiei istorice. Un rot însemnat a avut în această privință, cum arată povestirea lui Herodot, și toponimia bosporană care a luat naștere sub influența aceleiași legende și povestiri mitologico-cosmografice”.

Lichidând, în felul acesta, cu tradiția greacă asupra localizării Cimerienilor în stepele dela Nordul Mării Negre, Elnițchi reduce spațiul originar al Cimerienilor, pe baza de informații istorice precise — în primul rând a izvoarelor asiriene — la regiunile din Nordul Caucazului și, probabil, și la stepele din imediata vecinătate a acestui Caucaz de Nord. Acolo s'au întâlnit Sciții cu Cimerienii. Pe baza acestei reconsiderări a tradiției literare antice și a concluziunilor pe care ea le impune, Elnițchi este în măsură să indice și soluția arheologică a problemei cimeriene. Această soluție constă în identifi-

carea culturii materiale dela începutul epocii de fier, de caracter caucazian, denumită Koban, cu cultura materială a Cimerienilor istorici. Cultura Koban corespunde în timp cu epoca prezenței istorice a Cimerienilor în regiunea respectivă.

Însă Elnițchi merge și mai departe. El semnaleză și o latură a tradiției grecești mai târziu, care sprijină interpretarea sa. Dionis Perieghetul, din sec. II e. n., consemnează și o tradiție care localizează, în mod indirect dar precis, Cimerieni în Nordul Caucazului.

Acestea sunt pe scurt liniile principale ale demonstrației lui Elnițchi. Rămâne ca să încercăm în câteva cuvinte să vedem care sunt implicațiile și consecințele acestei noi poziții cu privire la problema cimeriană, pe care o socotim, în ideile ei generale, justificată științific. Prima consecință importantă a acestei concepții, pe care Elnițchi nu o formulează însă, ni se pare a fi aceea că se pune din nou problema populației prescitițe a stepler nord-pontițe, care era socotită până acum drept rezolvată prin ipoteza cimeriană.

Ne întrebăm dacă nu cumva trebuie să punem acum problema în sensul că Sciții nu mai pot fi priviți ca o populație intrusivă în această regiune, care să fi dislocat de aici pe Cimerieni, deoarece se arată că acești Cimerieni nu au existat în regiunea respectivă. Trebuie să concludem de aici că Sciții erau autohtoni în stepele nord-pontițe? O a doua consecință importantă este aceea că nu se mai poate vorbi despre o invazie cimeriană în regiunile dela Vest de Nistru. Întregul nostru fel de a gândi asupra evenimentelor petrecute între anii 1000—600 l. e. n. în Europa răsăriteană și centrală trebuie restructurat. Nu putem contesta că, în felul acesta, dispar o serie întreagă de nedumeriri, pe care ipoteza cimeriană le menținea în interpretările încercate.

Pe de altă parte, trebuie subliniat faptul că identificarea Cimerienilor cu cultura Koban a fost făcută mai demult și ea a fost susținută mai cu seamă de către Franț Hantzar. Legăturile care există, și care se pot documenta arheologic, între cultura Koban și anumite manifestări din prima epocă de fier din Europa centrală și est-centrală, legături interpretate până acum în funcțiune de ipoteza invaziei cimeriene, vor trebui explicate pe altă cale. Este vorba de legături datând în mod precis din epoca prescitică. Din unele formulări ale lui Elnițchi, s'ar putea înțelege că el admite prezența unei populații tracice în regiunile nord-pontițe, înainte de părănderea Sciților în acel spațiu. În ceea ce ne privește, socotim că acest fel de a

vedea lucrurile explică în modul cel mai plauzibil datele arheologice cu caracter deștul de complex, pe care le avem din acea vreme. Nu este exclus ca situația astfel modificată să aibă o importanță nebanuită până acum, pentru problema etno-genezei Tracilor. Oricum s'ar rezolva însă toate aceste probleme, pentru moment trebuie să subliniem caracterul profund și revoluționar al tezelor documentate de Elnițchi și modul convingător în care el a reușit să le demonstreze. Una din problemele cele mai complicate, mai obscure și mai des-

bătute, privind protoistoria regiunilor dintre Don și Dunărea mijlocie, este îndrumată în acest fel către o considerare realist-istorică și epurată cu acest prilej de confuziile introduse în tratarea ei contemporană prin datele pseudoistorice transmise mai ales de Herodot, care a amestecat în relațiile sale fapte verificabile științific, cu viziuni și interpretări mitologice, caracteristice orientării spirituale a Grecilor din epoca dintre sec. VIII și V î. e. n.

I. Nestor

Academician V. V. STRUVE, *Dareios I și Sciții dela Marea Neagră* (Vestnic Drevnei Istorii, Nr. 4, 1949, p. 15—28).

Articolul Acad. V. V. Struve intitulat *Dareios I și Sciții dela Marea Neagră* are o triplă însemnătate: restabilește cu exactitate raporturile între Dareios I și Sciții dela Marea Neagră, infirmând tezele savanților burghezi asupra unei preținse dependențe a acestor Sciți față de imperiul persan, aduce lămuriri de ordin epigrafic extrem de importante, și, în sfârșit, fapt care ne privește direct, susține veracitatea absolută a datelor herodoteice privitoare la expediția persană în ținuturile Mării Negre.

Academicianul Struve, care este unul dintre cei mai buni orientaliști actuali, a întreprins cercetarea din articolul la care ne referim, pentru a infirma presupunerea repetată în cursul ultimilor zece ani în periodicele americane și occidentale asupra unei dependențe directe a Sciților dela Marea Neagră față de Marele Rege. Printre cercetătorii burghezi care susțineau această teză, Struve enumeră pe Junge, Hinz, Weissbach, Kent și Cameron, ultimul doi fiind cei mai recentii. Teza subjugării Sciților din Nordul Mării Negre de către Persi se bazează în întregime numai pe izvoare epigrafice și este în directă contradicție cu relațiile lui Herodot, povestitorul înfrângerii persane. Ea reprezintă, după cum subliniază autorul articolului, o tentativă fâțișă de falsificare a istoriei U.R.S.S. Restabilirea adevărului istoric în legătură cu afirmația menționată mai sus constituie primul obiectiv al strânei discuții epigrafice, care ocupă cea mai mare parte a articolului. Implicit, acest adevăr aruncă o lumină vie și asupra propriului nostru teritoriu.

Studiile făcute în ultimul timp în Uniunea Sovietică asupra lui Herodot, printre care și câteva articole anterioare ale lui Struve însuși, sunt de acord pentru a

susține că Herodot a fost și rămâne un izvor prețios al istoriei Răsăritului pentru sec. VII—V. Autenticitatea celor relatate de Herodot asupra expediției scitice a lui Dareios I este confirmată și prin faptul că, astăzi, toți orientaliștii sunt de acord că expediția împotriva Sciților—menționată în rândul V al inscripției dela Behistan, care datează din primul său al domniei lui Dareios (521—520 î. e. n.),—nu are nicio legătură cu expediția povestită de Herodot. Istoricul burghezi, care au susținut totuși că ținuturile scitice dela Nordul Mării Negre au fost dependente de Dareios, le mai rămâne posibilitatea să presupună că Marele Rege a trimis o a doua expediție în ținuturile scitice, anume aceea condusă de satrapul Capadociei, Araironnes, pe litoralul Mării Negre. Dar această expediție, relatată de Ktesias, în cursul căreia Marsagetes, fratele regelui scit Skifarbos a fost luat prizonier, precede marea expediție a lui Dareios în ținuturile scitice, fapt confirmat de însuși Ktesias.

În realitate, informația lui Ktesias se compune din elemente hibride, menite să stărnească numai confuzie. Ktesias, care trăiește la începutul sec. IV, nu face altceva în „tendința sa nelimitată de a completa sau rectifica pe Herodot”, (cuvintele sunt ale lui Struve) decât să urmeze un izvor persan contemporan, care laudă expediția victorioasă a lui Dareios din primul an al domniei sale, nu împotriva Sciților din Nordul Mării Negre, ci a Sakilor sau Sciților *Massageți*, locuitori ai ținutului cuprins între Marea Caspică și lacul Aral. Aceași expediție este menționată și de către inscripția dela Behistan. Numele lui Marsagetes sugerează probabil numelui etnic de „massaget”. Iată cum

poate fi înălăturată cu ușurință teza lui Weissbach, al cărei izvor istoric este reprezentat de Ktesias. Această înfirmare este cu atât mai verosimilă, dacă ne gândim la imposibilitatea faptului ca Herodot, la sfârșitul sec. V să nu fi cunoscut o a doua expediție victorioasă a lui Dareios contra Sciților dela Marea Neagră.

Examinarea atentă de către Struve a izvoarelor epigrafice duce la aceeași înfirmare. Cercetătorii înclinați să susțină cu Weissbach și Kent că Sciții dela Nordul Mării Negre au făcut parte, la un moment dat, din lista popoarelor enumerate de Dareios în cuceririle sale, se bazează pe cuvintele *saka tyai(y pa)radraya* = *Sciții de dincolo de mare*, care apar în ultima dintre cele patru inscripții fundamentale ale lui Dareios, și anume, inscripția dela Naks-i-Rustem. În special iranistul american Kent, care prezintă argumentarea cea mai completă în această privință, nu ține seamă de faptul că Sciții europeni n'au participat la marea expediție a lui Xerxes împotriva Greciei, deși din armata persană făceau parte contingentele tuturor popoarelor care plăteau tribut Marelui Rege.

Analiza următoare, care demonstrează faptul că „Sciții care trăiesc peste mare” nu puteau fi originari de pe litoralul Mării Negre, se bazează pe cele cinci mari inscripții persane din sec. VI și V: 1. Inscripția dela Behistun (1, 14, 17) care datează din primii ani ai domniei lui Dareios. 2. Inscripția dela Persepolis c (10—18) destul de timpurie, înainte de 517. 3. Inscripția dela Susa-e (21—36) după 517. 4. Inscripția dela Naks-i-Rustem, dela sfârșitul domniei lui Dareios. 5. Inscripția despre Daere (demoni) aparținând lui Xerxes.

Kent, care s'a ocupat de enumerarea posesiunilor Marelui Rege, a înșirat aceste posesiuni în ordine cronologică, trăgând concluzia că Dareios și-a întins la un moment dat stăpânirea sa asupra Sciților dela Marea Neagră; el face această afirmație bazându-se pe criteriul geografic. Struve arată printr-o argumentare strânsă că, în realitate, nu criteriul geografic a stat la baza acestei enumerări, ci *momentul istoric*. Struve demonstrează că litoralul european al Hellespontului și al Propontidei, locuit de populații traco-hellenizate, apare în lista dela Persepolis și nu în cea dela Naks-i-Rustem. Aceste ținuturi au fost cucerite cu câțiva ani înaintea mării expediții din 515 împotriva Sciților dela Marea Neagră și cea mai bună dovadă în acest sens este faptul că Miltiades, guver-

natorul Chersonesului tracic l-a însoțit pe Dareios în timpul mării expediții, recunoscându-i deci supremația. Herodot nu relatează nimic despre lupta cetăților grecești și a triburilor tracice de pe litoralul Mării Negre, dar menționează totuși că Tracii dela Salmidessos și cei care locuiau ceva mai spre Nord, la Apollonia și Messembria și se numeau Kirmiani și Nipsai, s'au predat lui Dareios fără luptă. Singurii Geții „dintre Tracii cei mai viteji și mai iubitori de dreptate” s'au opus, și au fost învinși în cele din urmă.

Așa dar, Struve datează înainte de 515 cucerirea litoralului Hellespontului și a Propontidei până în regiunile Dobrogei — fapt demn de reținut pentru istoria veche a propriei noastre Patrii — și o explică prin dorința Marelui Rege de a deține, cheia drumului comercial care unește cetățile-state grecești cu litoralul Mării Negre. Această stăpânire, care a fost extrem de importantă pentru imperiul persan, n'a fost totuși niciodată fermă. Ea reprezintă însă un moment istoric precizat în inscripția dela Persepolis, în timp ce marea expediție din 515, până în regiunile fluviului Volga, nu este niciări pomenită.

Intr-o strânsă argumentare epigrafică, Struve demonstrează — bazându-se tot pe momentul istoric — că „*Sciții de dincolo de mare*”, menționați în inscripția dela Naks-i-Rustem, nu pot fi decât tot Sciții asiatici, învinși într-o serie de expediții persane purtate împotriva lor, și îi identifică cu *Dakii* (Dai), popor din Asia Centrală, locuind la Nord de lacul Aral. Struve face această identificare studiind amănunțit pe Herodot, care dă lista satrapiilor persane și inscripția despre Daeve a lui Xerxes — unde enumerarea satrapiilor corespunde întocmai celei dela Naks-i-Rustem. Locul ocupat de „*Sciții de dincolo de mare*” din ultima inscripție a lui Dareios este ocupat de populația sciță asiatică, Daii în ordinea enumerării făcută de Xerxes.

Faptul că marea expediție persană din 515 nu este menționată niciări în inscripțiile oficiale persane, înseamnă că tradiția de curte a lui Dareios și Marele Rege însuși au trebuit să recunoască nerecușita expediției în ținuturile nordice ale Mării Negre. Iată cum, prin acest articol ce cuprinde o discuție epigrafică de valoare deosebită, Acad. Struve a aruncat o lumină vie asupra uneia din paginile istoriei vechi a U.R.S.S. denaturată de istoriografia burgheză.

PLINIUS CEL TÂNĂR, *scrisori și panegiricul către împăratul Traian*, Traducere de M. E. Serghenco, A. I. Dovatur și V. S. Socolov. Academia de Științe a U. R. S. S., Moscova, 1950, p. 577, 8 ilustr., 24 ruble (375 lei).

În condiții tehnice excepționale, se publică opera integrală a lui Plinius cel Tânăr în traducere rusă. Într-o scurtă postfață intitulată: *Din partea redacției* (p. 459—462), Acad. I. I. Tolstoi arată că, deși Plinius aparține clasei posedante, opera sa are totuși o mare importanță istorică pentru cunoașterea epocii. Materialul este întins și variat, se văd forțele în lupta de clasă, cultura materială, felul de viață. În corespondență se reflectă interesele intelectuale și gusturile estetice ale lui Plinius și ale oamenilor din cercul său. Panegiricul prezintă de asemenea un mare interes istoric. Unele fapte întâlnite aici sunt astăzi singurul izvor care poate fi folosit pentru cunoașterea epocii. În el se oglindesc, în mod limpede, poziția de

clasă a vârfurilor sociale romane din acel timp și programul lor politic.

La p. 463—467, M. E. Serghenco semnează o scurtă expunere a vieții și activității lui Plinius, arătând diferitele aspecte ale corespondenței. Cuprinsul ei se desprinde din viața reală, problemele sunt variate, se văd interesele societății, familia, economia, felul de judecată, despotismul împăratului, greutatea începuturilor colonatului. Urmează o mică expunere despre *Panegiric*, scrisă de V. S. Socolov (p. 468—472), note la traducerea rusă (p. 473—500) și un indice de nume proprii (p. 551—577). Cartea face o impresie excelentă și dovedește atenția și interesul ce se arată literaturii latine în U.R.S.S.

H. Mthesciu

V. F. HAIDUCHEVICI, *Regatul Bosporului*, Moscova-Leningrad, Academia de Științe a U.R.S.S., 1949, p. 622, 85 ilustr., 6 tabele, 2 hărți, 30 ruble (430 lei).

Coloniile grecești din Bosporul cimerian (azi strămtărea Cherci) cu orașele Panticapaeum, Phanagoria, Theodosia și alte 22 de localități, alcătuiau în antichitate un stat independent, cuprinzând Crimeea de răsărit, peninsula Taman, precum și părți din ținutul Cubanului, al țărmului de răsărit al mării de Azov și al raionului Donului inferior. Acest stat s'a menținut aproape un mileniu (din sec. VI î. e. n. până în sec. IV e. n.) și a înglobat în afara Grecilor, triburi scite, sarmate, sinde și meote. Autorul a luat parte activă la săpături timp de mai mulți ani și se bazează mai cu seamă pe rezultatele acestor săpături. Trebuie să adăugăm însă că, în lucrarea de față, el strânge la un loc toate datele în legătură cu subiectul, analizează în mod critic cercetările predecesorilor săi, se servește de datele epigrafice, numismatice și literare, precum și de informații comparative din domeniul istoriei generale vechi. El reușește astfel să realizeze o expunere excepțional de bogată și de competentă, aducând o contribuție valoroasă nu numai la cunoașterea istoriei vechi a U.R.S.S., ci și la lămurirea multor probleme în legătură cu istoria veche a R.P.R. și a întregului domeniu mediteranean.

În prefață (p. 1—6), sunt discutate câteva chestiuni principale. Coloniile grecești întrețin, chiar dela început, relații strânse cu triburile autohtone. Schimbul

comercial este activ. La apariția primelor colonii grecești, triburile locale se află pe o treaptă de dezvoltare destul de înaltă și posedă o cultură proprie. Contactul cu Grecii grăbește procesul de descompunere a orânduirii comunei primitive și contribuie la diferențierea socială și la formarea claselor. În sec. III—II î. e. n., apare un stat scit care devine un rival de temut pentru orașele de pe coastă. Dar conflictul este evitat datorită faptului că noua clasă stăpânitoare scită are tot interesul să mențină schimbul comercial cu Grecii și nu dorește distrugerea lor.

Cap. I (p. 7—25) se ocupă de colonizarea greacă a țărmului de Nord a Mării Negre. Primele colonii apar în sec. VII î. e. n. În sec. VI și V, colonizarea cuprinde tot țărmul, dela vărsarea Nistrului până la Novorosisc. Ea nu este un fapt întâmplător, ci „...una din aparițiile cele mai de seamă ale dezvoltării istorice din Grecia veche” (p. 8). Cauzele colonizărilor sunt de natură economică și socială. Coloniile sunt, în primul rând, piețe de desfacere pentru produsele, să zicem așa, industriale. În schimbul lor, se aduc cereale și sclavi. Poate că nu este o întâmplare faptul că numai orașele „industriale” au fondat colonii, de pildă Milletul, Atena, Corintul, Chalkis. Al doilea motiv este dorința de a face agricultură, adică nevoia de a poseda pământ de cultură. Multe din colonii au un caracter ex-

clusiv agrar, ceea ce înseamnă că „în patrie” există o populație „de prisos” care nu are mijloace suficiente pentru a se putea hrăni. Acest prisos de populație este provocat de creșterea sclavajului: „Creșterea sclavajului în orașele-state grecești în proces de formare, ruina masse importante de mici producători care nu puteau concura totdeauna cu atelierile sclavagiste și cu moștile. Un număr însemnat de mici producători era siliți, sau să se transforme în sclavi din cauza datorităților, sau să umple rândurile sârcimii dela orașe, sau să caute o modalitate de a-și întrebuința munca și aptitudinile undeva departe de patrie” (p. 13). Așa dar, colonizarea se datorește apariției unor noi relații sociale, și luptei de clasă care rezultă de pe urma acestor relații: „Lupta socială internă din sec. VII—VI î. e. n. din statele grecești — Atena, Corint, Megara, Egina, Milet — luând un caracter deosebit de furtunos în momentul când se puneau în mod definitiv bazele orânduirii sclavagiste, a fost urul din factorii cei mai însemnați ai procesului de colonizare. Mulți din cei care suferau un eșec în lupta comună se vedeau nevoiți să-și caute o soartă mai bună dincolo de hotarele patriei lor” (p. 13). În sprijinul acestei idei, autorul citează un pasaj din Marx (Marx — Engels, *Opere* v. X, 1924; ed. rusă, p. 128): „În statele antice, în Grecia și la Roma, emigrarea forțată sub forma stabilirii periodice de colonii constituia o verigă permanentă în lanțul social. Întregul sistem al acestor state era construit pe o îngrădire precisă a numărului populației, care nu putea și depăși fără a pune în primejdie însăși existența civilizației antice. Și de ce era așa? Pentru că era cu desăvârșire necunoscută aplicarea științelor naturii la producția materială. Numai rămânând în număr mic puteau să-și păstreze civilizația. În caz contrar, ele cădeau jertvă muncii fizice grele care transforma atunci pe cetățeanul liber în sclav. Desvoltarea insuficiență a forțelor productive îi pune pe cetățeni în dependență de un anumit raport numeric pe care nu-l puteau viola. De aceea, singura ieșire din această situație era emigrația forțată”.

Autorul amintește mai întâi de legăturile mai vechi cu lumea grecească, unele de natură legendară. Comercianții-navigatori apar în Pont foarte de timpuriu. Unii combină comerțul cu pirateria, încă de pe la mijlocul mileniului al doilea. În satul Usatovo de lângă Odessa, există și urme de cultură egeeană. În rămășițele unei așezări din epoca bronzului și într-o movilă, se constată elemente de cultură creto-miceniă. O oglindire confuză a legăturilor din perioada precolonială se păstrează până târziu în epoca istorică prin

faptul că în fiecare an se aduce ca prinos zeului Apollo din Delos o mică parte din primele roade coapte. Carienii au legături cu populațiile din jurul Mării Negre în a doua jumătate a mileniului al doilea. Unul din golurile de pe țărmul de Vest poartă numele lor, iar regiunea înconjurătoare se numește Garia (Arrian, *Periplus* 35). Succesiunea Carienilor este preluată de Ionieni. Ei se stabilesc mai întâi pe țărmul de Sud și apoi trec în mod treptat pe țărmul de Nord. Navigația nu este prea ușoară, distanțele sunt mari, lipsesc insulele. Marea Neagră este numită de Greci *Pontos Azeinos* (adică marea inospitalieră), schimbat apoi în *Pontos Euzeinios* (marea ospitalieră). La sosirea Grecilor, populațiile locale numesc Marea Neagră *Ahsana*, un vechiu cuvânt iranian, care înseamnă „floarea întunecată a mării”. Grecii aud numele fără să-i priceapă înțelesul și, printr-un procedeu foarte frecvent, numit etimologie populară, îl identifică cu numele *azeinos* din propria lor limbă care înseamnă „inospitalier”.

Autorul trece în revistă, pe scurt, coloniile de pe țărmul de Nord: Tyras, pe malul drept al Nistrului, colonie a Miletului fondată în sec. VI, este așezată în vecinătatea unor stepe roditoare; Olbia, pe malul drept al râului Bug (Hypanis), colonie a Miletului, fondată în prima jumătate a sec. VI, are de asemenea în spate câmpii roditoare și poate întreține schimburi comerciale cu Sciiții. În fața Olbiei se află insula Berezan, probabil o escală și cea mai veche așezare grecească de pe țărmul de Nord, din a doua jumătate a sec. VII. Pe țărmul de Sud-Vest al Crimeei se găsește Chersonesul tauric, colonie dorică din a doua jumătate a sec. V. Ea devine un stat-oraș puternic și întreține un schimb activ cu triburile locale din interior. Sub stăpânirea ei se află orașele mai mici Eupatoria și Kalkeslimen. Mai spre răsărit se află Theodosia, colonie a Miletului din sec. VI, cucerită apoi de statul Bosporului. În cuprinsul acestuia se află Panticapaum (azi Cherci), colonie a Miletului, și Phanagoria, colonie a insulei Teos, ambele din sec. VI. Aceste colonii au dăruit aproape o mie de ani, dezvoltându-se în mod independent. Tyras, Olbia, Chersonesul sunt orașe-state independente, polis-uri cu democrație sclavagistă. Bosporul (în care sunt cuprinse, între altele, Panticapaum, Phanagria și Theodosia) devine un stat monarhic, cu dinastie ereditară. Înflorirea coloniilor se datorește mai ales comerțului. Ele aduc din Grecia vase elegante, obiecte de metal, țesături fine, vin, unt de măsline, podoabe, arme, etc. și duc în schimb cereale, pește, piei, lână

sclavi, etc. La întemeierea celor mai multe colonii la parte activă, în deosebi, Miletul și nu este o întâmplare că acest oraș este patria primilor oameni de știință și a celor dintâi filosofi materialişti din epoca orânduirii sclavagiste.

Cap. II (p. 26—42) poartă titlul: „*Formarea statului Bosporului*”. Autorul respinge teoria unor învățați care pretind că numai 2—3 orașe din Bospor sunt colonii originale, iar celelalte derivă din acestea. Săpăturile sovietice din ultimele două decenii dovedesc că așezările sunt vechi și isu naștere cam în același timp; așa dar, ele nu au luat naștere în urma unor colonizări interne de mai târziu. Deci Ionienii se stabilesc în prima jumătate a sec. VI în mai multe puncte deodată, pentru a avea un schimb comercial cât mai intens cu populația locală. Phanagoria și Hermo-nassa se numesc după întemeietorii lor. Panticapaeum, Tiritaca, Corocondoma, Tiramba sunt nume de origine pregreacă, ceea ce înseamnă că Grecii găsesc aici o populație lângă care se așează și cu care rămân în contact mai mult timp. Sunt semnificative în special numele Cimmeris și Cimmerium care amintesc de Cimerieni, Autorul arată că săpăturile întreprinse la Cimmeris și Tiritaca dau la iveală obiecte datând aproximativ de pe la anul 1000 și aparținând Cimerienilor: o statueta-idol de argilă reprezentând o femeie, două plăci de piatră antropomorfe, topoare de bazalt șlefuite și câteva obiecte de cretă. Herodot (IV, 12) amintește de întărituri cimeriene, iar Strabo (XI, 2. 5) spune că Cimerienii au avut odinioară o mare putere în Bospor.

Grecii sosiți în grupuri mici în sec. VII se consolidează în sec. VI. Triburile locale sunt: în peninsula Taman, spre Sud: Toretii și Cerchetii; spre Nord: Dandarii; spre Est: Nsesii, Fateii; la Est de Azov: Sindii și Meotii; în stepele din Nord: Sarmatii sau Sauromații; în Crimeea: Sciții și Taurii. Cu excepția Sindilor și Sciților, aceste triburi sunt destul de apropiate între ele ca nivel de dezvoltare socială; ele se găsesc pe treapta de sus a orânduirii comunei primitive, când dezvoltarea forțelor de producție și diferențierea socială nu ating încă un nivel care să facă posibilă apariția statului. Sindii și Sciții se află pe treapta de sus a barbariei, în stadiul democrației militare. Șefii de triburi formează o nobilime bine diferențiată. Grecii li numesc regi. Autorul crede că ei întrețin relații strânse cu Grecii: „*Interesată în comerț, care este un mijloc pentru a-și spori averea personală, nobilimea sciților și sindilor se arată binevoitoare coloniștilor greci din Bosporul cimerian*” (p. 36).

Coloniștii greci dezvoltă o mică „industrie” locală. Obiectele fabricate aici, sau aduse din Grecia sunt schimbate cu produsele agricole ale triburilor locale. Izvorul principal al belșugului din coloniile grecești este comerțul cu populația autohtonă, care este stimulată și produce mai mult: „*La populația locală și mai cu seamă la nobilimea barbară, care ia parte în mod foarte activ la schimbul comercial cu Grecii, apare un stimulent pentru a obține mai multe produse și mărfuri care să poată fi desfăcute pe piață*” (p. 40). Grecii provoacă deci la barbari o intensificare a exploataării omului de către om și contribuie la apariția sclavajului pe țărmurile de Nord ale Mării Negre.

Coloniile grecești din faza veche sunt polis-uri independente, organizate pe bazele unei democrații sclavagiste. Ele au organe de conducere alese și bat moneta proprie. Prin poziția geografică favorabilă, Panticapaeum se bucură de o situație dominantă și devine repede un centru politic în jurul căruia se unesc și celelalte colonii, alcătuind împreună un stat numit Bosporul cimerian, sau, simplu, Bospor, cu capitala Panticapaeum (Diodor, XII, 36 și XX, 22). Cauzele unirii sunt, probabil, de natură strategică și economică: apărarea împotriva dușmanilor din afară și protecția intereselor economice.

Cap. III tratează epoca primei dinastii, a Arheanactizilor (p. 43—53). Ea se numește astfel după întemeietorul ei Arheanact, originar din Milet, și care deține puterea între anii 480—437. Formarea statului Bosporului este determinată, crede autorul, și de evenimentele din afară. În anul 494, Miletul este cucerit de Perși, iar locuitorii sunt vânduți ca sclavi. Coloniile din Bospor sunt rupte de metropola lor și silite să-și strângă rândurile. Sub Arheanactizi se construiesc un val de apărare la Tiritaca și un canal în peninsula Cherci împotriva invaziei triburilor din Crimeea. Legăturile cu Atena devin mai active. De aici se aduc: vase cu figuri roșii, statuete de teracotă, vase de lac negru, metale, giuvaere, câni de argint aurit, cu inscripții, poduabe de aur și argint, arme și vase de bronz; din Thasos și Chios se importă vinuri albe. Săpăturile dovedesc că aceste produse pătrund la barbari. Ele duc la sclavaj, la întărirea treptată a rolului muncii sclavului în agricultură. „*Se produce un proces de descompunere a orânduirii comunei primitive și o creștere a elementelor orânduirii sclavagiste*” (p. 49). Rapiditatea acestui proces este dovedită de faptul că Sindii încep să bată moneta proprie între anii 430—400. Monetele au imprimat capul lui Heracle și un grifon, iar pe verso un

cap de cal sau o bufniță, cu inscripția $\epsilon\upsilon\beta\omicron\upsilon\nu$.

În capitolul IV, sunt descrise evenimentele petrecute în vremea dinastiei Spartochizilor (p. 54—79). Ea este întemeiată de Spartoc în anul 438 și ține până la sfârșitul sec. II î. e. n. Autorul crede că Spartoc este de origine tracă și iață argumentele sale în acest sens. Strabo (VII, 3, 8) reproduce un pasaj din Chrysipp, care spune că regii Bosporului sunt exemple de virtute morală proprie barbarilor. Așa dar, Spartochizii nu sunt Greci. Dovadă și numele trac Spartoc, precum și numele altor reprezentanți ca Perisad, Camasaria. Numele grecești familiare în dinastia din Bospor, ca Satyros, Leucon, Apollonios, Eumelos apar și la Odrizii din Tracia. Apoi, în sec. III, atelierele regale din Bospor fabrică olande pentru acoperiș cu ștampila și indicația $\beta\epsilon\alpha\upsilon\lambda\omicron\upsilon$ și emblema: un trident și un delphin, ceea ce înseamnă că dinastia recunoaște ca protectori pe Poseidon și Eumolp. Se știe că ultimul este trac. Autorul se crede îndreptățit să susțină părerea mai veche a lui Perrot și Latișev, care consideră pe Spartoc trac. Aceasta se află în Bospor în fruntea unei armate mercenare trace și într-un moment prielnic pune mâna pe putere prin forță. Originea tracă a lui Spartoc este combătută de V. D. Blavațchi. recenzorul cărții lui Haiduchevicei din Vestnic drevnei istorii, 1949, Nr. 4, p. 151—159. Blavațchi crede că venirea la putere a Spartochizilor nu este un act forțat, ci rezultatul unirii Grecilor cu nobilimea sindo-meotă în fața primejdiei exercitate de expansiunea Atenei. Spartoc ar fi, deci, un reprezentant al nobilimii locale sindo-meote. Aceasta se înrudește cu Tracii prin strămoșii ei Cimerienii, așa încât proveniența numelor trace în Bospor, precum și alte trăsături comune cu Tracii, sunt explicate prin această înrudire cu Cimerienii.

Sub dinastia Spartochizilor, teritoriul Bosporului se mărește. Sub Leukon (389—349) este anexată Theodosia. Sub Satyros I se întăresc legăturile cu Sindo-Meotii. Pe la mijlocul sec. IV, sub Perisad I, statul Bosporului se întinde „*de la tauri până la granițele țărilor Caucazului*”, cum glăsuiește un document din acel timp. Legăturile comerciale cu Grecia, în special cu Atena, sunt înfloritoare în tot cursul sec. IV. Spartochizii sunt autocrați nelngădiți în puterea lor, monarhi. Scriitorii greci îi numesc tirani, iar ei înșiși se intitulază regi sau arhonți. Sprijinitorii Spartochizilor sunt negustorii bogați, proprietarii de pământuri și de sclavi, proprietarii de vase și de șantiere navale și, în genere, reprezentanții

clasei posedante. Statul are, așa dar, un caracter de clasă bine definit. El exportă grâu în cantități însemnate și însuși regele este mare proprietar și comerciant. Rolul Bosporului este menționat deseori de scriitorii greci sau de inscripții. Contribuția populației autohtone în procesul de producție este esențială, deoarece forța de muncă fundamentală este oferită de această populație locală, pe când Grecii își rezervă rolul de conducători și de administratori. Dar elementele culturii locale și reprezentanții ai populației locale pătrund cu timpul în mediul grecesc și se produce o osmoză, datorită căreia statul Bosporului poate fi numit un stat greco-scit.

Bosporul este independent și are relații bune cu Scitii din Crimeea. În sec. II, el plătește Scitilor un tribut ($\phi\omicron\rho\rho\varsigma$). Pare probabil că acest tribut—deși într-o măsură mai mică—era plătit și înainte. Pe la sfârșitul sec. IV, Eumelos nutrește gândul de a anexa tot țărmul de Nord al Mării Negre, dar întâlnește împotrivirea regelui trac Lysimach, care nutrește intenții asemănătoare în ceea ce privește țărmul de Vest. Orașul Kallatis se împotrivesc lui Lysimach, și mulți din locuitorii lui găsesc un refugiu ospitalier în Bospor. Eumelos le acordă pământ în partea asiatică a statului său.

Într'un decret al statului atenian, publicat în anul 288, în cinstea regelui Spartoc III, se aduc mulțumiri publice pentru un dar de 15.000 medimni (776.000 l) grâu acordat Atenei. În a doua jumătate a sec. III, puterea Bosporului scade. În sec. II, influența crescândă a Romei întunecă și mai mult activitatea economică a Bosporanilor. În anul 109, sub Perisad V, statul Bosporului cade sub stăpânirea lui Mitridate.

În cap. V sunt descrise mai pe larg relațiile comerciale ale Bosporului în perioada Spartochizilor (p. 80—93). Timpul dintre sfârșitul sec. V și începutul sec. III este epoca cea mai înfloritoare din viața culturală și economică a Bosporului. Comerțul cel mai intens se face cu Atena. Jumătate din cerealele necesare Atenei sunt furnizate de regatul Bosporului, adică aproximativ 200.000 de medimni (10.368.000 l). Exportul de cereale pentru Atena întrece însă de multe ori această cifră și atinge 400.000 medimni (25.920.000 l). Autorul examinează și descrie obiectele de proveniență ateniană găsite în săpături, în special ceramică, arme, vase de metal, obiecte de marmură, podoabe, țesături, haine.

Există un comerț destul de activ și cu alte orașe, în special cu cele de pe țărmurile Asei Mic. Multe din mărfurile aduse în

Bospor sunt apoi îndrumate mai departe spre interior, pe Marea de Azov, pe Don și Donoț spre regiunile de Nord-Est ale Sciției. Aceste întinse relații comerciale sunt confirmate de un mare număr de monete descoperite în ținuturile amintite. Se înțelege că flota joacă un rol de cea mai mare importanță; regiile Bosporului dispun de șantiere și de un numeros personal naval.

Cap. VI, unul dintre cele mai lungi din lucrare, se ocupă de agricultură, industrie și de meșteșugurile artistice din epoca Spartochizilor (p. 94—153). Agricultură se află pe primul plan. Grânele sunt principalul obiect de export. Pământurile sunt roditoare și apropiate de țărm. Se cultivă în special grâul, orzul, păringul și linte. Aceste culturi sunt cunoscute înainte de sosirea Grecilor, care introduc vița de vie. Productivitatea la cereale este de aproximativ 10 hl la hectar. Plugul este de lemn, cu un cuțit de fier. El nu poate pătrunde adânc în pământ. Se desvoltă și grădinaritul. Una din localități se numește Kepai (grădinile). Vița de vie joacă de asemenea un rol însemnat. Urme de vase mari de lemn, de prese și unelte viticole apar deseori cu prilejul săpăturilor, atât în peninsula Cherci, cât și în Taman. Creșterea vitelor este desvoltată. Sunt cunoscute în special: boul, oaia, capra, porcul și calul. O ocupație foarte importantă este pescuitul, care furnizează cantități însemnate de pește sărat pentru export. Izvoarele arheologice dovedesc că pescuitul ocupă în viața economică a Bosporului primul loc după agricultură.

În orașe sunt numeroase ateliere care lucrează pentru populațiile locale. Teșăturile se fac în casă, de către femei sclave. Producția din ateliere apare foarte variată și bogată, deși nu totdeauna de calitatea cea mai bună. Nobilimea folosește obiecte mai fine, provenite din import. Monetele sunt executate în condiții foarte bune. Începând din anul 370, se bat și monete de aramă, alături de monete de argint. Pe unele obiecte ale industriei locale sunt imprimare scene pline de realism din viața Sciților, ceea ce înseamnă că artiștii cunosc pe Sciți în mod nemijlocit. Autorul descrie cu multă pricepere și excitație un mare număr de astfel de obiecte. Tehnica giuvaerelor și folosirea policromiei sunt desvoltate. „*Bosporul este unul din cele mai puternice centre la periferia lumii antice, cu un rol foarte important în desvoltarea stilului policromic, și răspândirea lui pe o scară foarte largă, nu numai pe țărmul de Nord al Mării Negre, printre triburile locale, în special sarmate, ci și departe, dincolo de aceste limite*” (p. 133).

Principala forță de muncă o constituie sclavii. Ei sunt cumpărați dela nomazii din interior. Piața cea mai obișnuită pentru comerțul cu sclavi este orașul Tanais, la gurile Donului. Sclavii lucrează mai ales în orașe și în ateliere, pe când munca pământului este efectuată de masa triburilor locale. Regii au domenii proprii; reprezentanții clasei stăpânitoare de asemenea. Marea majoritate a populației rurale este formată însă din mici producători, în strânsă dependență de stat. Ei predau o parte însemnată din recoltă, deoarece pământul este considerat ca aparținând regelui. Astfel, muncitorul pământului ocupă o poziție socială intermediară între sclav și cetățeanul liber, asemănătoare cu aceea a ilioților spartani. Acest mod de exploatare a populației locale de către Greci este răspândit și în alte colonii agrare. De obicei, nobilimea locală se aliază cu Grecii și cu ajutorul lor exploatează împreună populația locală negreacă. Pentru a înțelege mai bine aceste relații, autorul citează situația din alte colonii, ca Bizanții, Priena și Sicilia. Se vede astfel că pretutindeni populația agricolă locală este exploatată într'un fel sau altul. Concluzia autorului este următoarea: „*Ca și în alte regiuni ale lumii vechi, la fel și în statul Bosporului sclavaul și forma apropiată de el, a exploatarea populației rurale înrobite, nu exclud prezența micilor producători independenți, a meșteșugarilor liberi, după cum nu este exclusă nici întrebuintarea muncii plătite. Dar aceste forme de relații de producție nu sunt fundamentale, definitive, întru cât ramurile principale ale economiei se bazează în fond pe exploatarea muncii sclavilor și a (dranilor neliberei*” (p. 153).

În cap. VII (p. 154—232), sunt descrise orașele și satele din Bospor. Descoperirea folosește întregul material adunat până în prezent și este foarte amănunțită. Sunt în total 25 de localități, și anume: Pantikapaion, Myrmekion, Tiritaca, Nymphaion, Akra, Kytaiia, Kimmerikon, Iluraton, Kazeca, Theodosia, Parthenion, Heracleion și Chersonesos în peninsula Cherci, Phanagoreia, Apaturon, Kepai, Patraeus, Achilleion, Kimmeris, Tyrambe, Hermonassa, Goricpe, Aborake și Bata în peninsula Taman, și Tanais la gurile Donului.

Capitolul următor (p. 233—297) descrie necropolele din Bospor. Materialul asupra acestui subiect fiind foarte bogat, poate servi ca un ajutor prețios nu numai pentru cunoașterea regiunii studiate, ci și pentru cunoașterea întregii istorii generale vechi. Aici în Bospor se întâlnesc și se întrepătrund cele mai variate influențe și culturi ale Sciților, Sarmatilor, Orientului, Tracilor, Grecilor și Romanilor. În necropole

se vede contribuția a tot felul de artiști: arhitecți, pictori, sculptori, gluvaergii, modelatori, etc. Trăsăturile culturii locale, barbare, în construcția monumentelor funerare și în ritualul de înmormântare sunt de nețăgăduit. Grecii și barbarii se influențează reciproc, se întrepătrund și dau naștere unei culturi noi, specifice.

În cap: IX (p. 298—318), ni se prezintă evenimentele din sec. I î. e. n.: răscoala lui Saumakos, stăpânirea lui Mitridate și supunerea Bosporului de către Romani. În anul 108, sub regele Perisad V, are loc revolta lui Saumakos, întreprinsă cu scopul de a preveni invazia lui Mitridate și de a răsturna în același timp dominația clasei exploatare de la putere. Autorul opinează că Saumakos este un Scit care se sprijină pe Scii și pe sclavi, iar mișcarea sa are un caracter de eliberare de sub exploatarea proprietarilor de sclavi, în marea lor majoritate Greci. Răscoala este înăbușită de Diofant, generalul lui Mitridate, iar Bosporul cade sub dominația acestuia. Rămâne semnificativ faptul că răscoala lui Saumakos este aproape contemporană cu mișcarea lui Aristonikos și cu revoltele sclavilor din Sicilia. De altfel, Saumakos, ca și Aristonikos, are ca emblema soarele și urmărește să întemeieze o orânduire socială mai bună și mai dreaptă „o cetate a soarelui”.

Stăpânirea lui Mitridate aduce o dublă exploatare: din partea stăpânilor din afară și din partea clasei posedante din interior. Pentru a continua războiul împotriva Romei, Mitridate întâmpină greutăți din ce în ce mai mari. De la moartea acestuia și până în preajma erei noastre, Bosporul își revine și se bucură de oarecare liniște și înflorire, deși recunoaște suveranitatea romană. Războaiele civile din Roma nu lasă însă răgaz stăpânilor și Bosporul își continuă activitatea comercială, în special cu orașele grecești de pe țărmul de Sud al Mării Negre.

Capitolul X (p. 319—348) se ocupă cu soarta Bosporului în primele veacuri ale erei noastre. Unitatea imperiului roman și liniștea relativă sunt favorabile comerțului și meșteșugurilor. Exploatarea sclavilor continuă în condiții optime pentru clasa dominantă, deși contradicțiile de clasă sporesc și duc inevitabil la ruina sistemului sclavagist.

Spre sfârșitul sec. I, regele Riscuporid bate monete de aur pe care imprimă titlurile sale și ale împăratului. Această libertate relativă este pusă în legătură cu slăbirea imperiului roman sub Domițian, în urma atacurilor întreprinse de Daci sub

conducerea lui Decebal (p. 333). Sub Romani, Bosporul se conduce ca o monarhie absolută, prielnică claselor posedante, care pot continua exploatarea sclavilor și a populației locale.

Cap. XI se intitulază: „Economia și cultura Bosporului în epoca romană” (p. 249—438). Materialul este extrem de bogat și de variat. El provine aproape în întregime din săpături. Se vede de aici, în mod concret, cât de utilă este îmbinarea izvoarelor arheologice cu cele epigrafice, numismatice și literare. Istoricul care s'ar bizui numai pe izvoarele literare și epigrafice și ar neglija pe cele arheologice ar rămâne cu totul dezarmat și condamnat la stagnare. Autorul trece în revistă toate ramurile de producție materială și intelectuală, înfățișându-ne un tablou foarte complet, din care se și desprind tarele și neajunsurile sistemului sclavagist, care vor izbucni cu furie, ceva mai târziu.

În partea finală, autorul se ocupă de asociațiile religioase, care sporesc în mod considerabil în sec. II—III. Sincerismul religios este în floare. Asociațiile thiasistilor, care au drept scop cultul zeului suprem, cuprind în sânul lor pe reprezentanții claselor posedante. Aceștia se numesc între ei frați și se asociază pentru a se putea apăra mai bine împotriva revoltei și urii claselor exploatare.

Ultimul capitol, intitulat „Descompunerea regatului Bosporului” (p. 439—484) descrie evenimentele din sec. III—IV. Mijlocul sec. III înseamnă începutul sfârșitului. Legăturile comerciale încetează, iar producția scade. La începutul sec. IV apar primele documente în legătură cu răspândirea creștinismului. Un episcop bosporan ia parte la sinodul de la Niceea din 325. Descompunerea statului are cauze interne și este în strânsă legătură cu falimentul general al orânduirii sclavagiste. Apariția barbarilor grăbește procesul de descompunere, dar nu este cauza principală a sdruncinării sistemului sclavagist.

În anexă sunt cuprinse notele și trimiterile, foarte numeroase și variate (p. 489—554), lista lucrărilor generale și speciale în legătură cu subiectul (555—579), lămuririle asupra reproducerilor de monete (p. 579—591) și indiciile de nume proprii, geografice, istorice, mitologice și etnice (p. 592—622). Cartea lui Haiduchevici cuprinde și discută în mod critic toate știrile cunoscute până acum și rămâne opera fundamentală și indispensabilă pentru cunoașterea temeinică a Bosporului cimerian.

A. B. RANOVICI, *Colonatul în Legislația Romană din sec. II—V* (Vestnic Drevnej Istorii. Nr. 1, 1951, p. 83—109).

Articolul a fost scris înainte de anul 1941 și apare postum. Regretatul Avram Borosovici Ranovici s'a născut la 15 Decembrie 1885 în orașul Jitomir, și s'a stîrnîd din viață în plină activitate creatoare la vârsta de 63 de ani, în 1948. El a studiat mai întîi la Institutul de Matematică și Fizică din Chiev, iar în 1907 a trecut la Facultatea de Istorie și Filologie, pe care a terminat-o în 1913. Incepînd din 1919, a fost profesor la Universitatea populară din Chiev, unde s'a ocupat în special cu istoria religiilor și a colaborat în mod asiduă la revista *Bczbojnic* (Ateul). A fost primul învățat sovietic care a scris un studiu marxist asupra istoriei religiei ebraice, și s'a ocupat de originile creștinismului. Activitatea sa științifică, bogată și susținută, cuprinde numeroase articole și studii, dintre care cităm aici numai pe cele mai însemnate: *Cele dintîi izvoare cu privire la istoria creștinismului. Materiale și documente*, Moscova, 1933, 191 p.; o traducere integrală a lui Lucrețiu, cu un studiu introductiv, Moscova, 1935; o *Schiță a istoriei religiei ebraice antice*, Moscova, 1937, 400 p.; o *Schiță a istoriei bisericii creștine primitive*, Moscova, 1941, 260 p.; *Provinciile orientale ale Imperiului roman în sec. I—III*, Moscova, 1949, 262 p.; *Elenismul și rolul său istoric*, Moscova 1950, 384 p.

În articolul de față, Ranovici încearcă o reconsiderare a colonatului roman, pornind de la izvoarele sale juridice. El arată că știința burgheză nu a putut rezolva această problemă, pentru motivul că cercetătorii studiau numai natura juridică, adică numai logica internă și omiteau să așeze fenomenul în cadrul general al formațiunii antice, în strînsă legătură cu alte fenomene și cu întregul proces de descompunere a orînduirii sclavagiste. Ranovici consultă cu grijă izvoarele juridice, adică legile romane din ultimele secole ale imperiului, și aduce o serie de observații interesante, care modifică în mod esențial concluziile asupra subiectului. Autorul constată cu regret că materialul acesta oferă multe neajunsuri și greutăți: el nu este întodeauna destul de explicit și de clar, are uneori un caracter fortuit sau parțial, iar altelei nu poate fi datat cu ușurință. Totuși, valoarea sa documentară este de prima mînă. Autorul cercetează în special terminologia foarte variată cu privire la colonat, deoarece un termen nou se ivește în urma unei schimbări în situația de fapt, iar studiul atent al terminologiei poate

arunca o lumină nouă asupra dezvoltării colonatului. Termenii mai importanți sunt: *coloni, inquilini, adscriptici, censiti, originari (originales), tributari, homologi, plebs, plebs rustica, glaebae adscripti, servi terrae*. Concluziile autorului sunt, în esență, următoarele. Colonatul nu este un fenomen de import (după cum crede Rostovțev), și nici n'a fost impus pe cale legislativă, cum opinează alți cercetători burghezi. El nu a putut fi un proces pașnic, ci s'a format în condițiile unei aspre lupte de clasă. Desperarea făcea pe mulți coloni să iasă din cadrele legilor sclavagiste și să ia armele în mînă împotriva exploataților, dovadă așa zisei *latrones* și *fugitivi*, despre care ne vorbesc textele, sau mișcarea *donatigiților* din sec. V. Premisele fundamentale ale colonatului existau încă de la începutul imperiului. Sub presiunea exploatații, țărănimea liberă fără pămînt se transformă treptat în coloni dependenți. Formarea definitivă și recunoașterea oficială apar abia după criza din sec. III, și după reformele lui Diocletian și Constantin. Incepînd cu sec. IV, colonatul devine un obiect de atenție din partea puterii imperiale, care folosește această instituție în folosul fiscalului. Motivul determinant al legislației cu privire la coloni este grija pentru impozite și aprovizionare (*annona*). Alt motiv este lupta împotriva depopulării și pustirii ogoarelor. Prizonierii de războiu nu mai sunt vînduți ca sclavi, cum se făcea pe timpul republicii, ci sunt colonizați pe ogoarele părăsite. Aceasta înseamnă că sistemul sclavagist era falimentar; el nu se mai putea menține în vechea lui formă. *Adscriptio*, adică necesitatea de a lega pe colon prin forța legii de pămîntul pe care îl cultivă, nu reprezintă un izvor (așa cum crede Mommsen), ci o consecință a dezvoltării relațiilor de colonat. Aceasta nu a rezultat din sclavaj (cum opinează Rodbertus), pentrucă sclavul a continuat să rămîna și mai departe înlînțuit în vechile norme juridice, care nu se îndulceau, ci, dimpotrivă, se înăpreau mereu în condițiile din ce în ce mai grele ale luptei de clasă din acel timp. Ranovici spune lămurit: „Nu numai din punct de vedere juridic, ci și economic, sclavul nu se putea transforma în colon” (p. 91).

Țăranul liber, adică colonul, a rămas un contractant egal și recunoscut ca atare de lege, numai atîta vreme cît existau sclavi mulți, cît timp economia sclavagistă se afla la apogeu. Când numărul sclavilor a scăzut

și când economia sclavagistă a încetat să mai existe, atunci colonul muncind pe pământ străin a devenit dependent de stăpânul acestui pământ, și nu a mai putut rămâne egal în drepturi cu proprietarul. Apoi, politica financiară a clasei posedante a înrăutățit și mai mult poziția de dependență a colonului. Așa dar, procesul de dezvoltare a relațiilor de colonat trebuie pus în legătură cu descompunerea modului de producție sclavagist, cu sărăcirea

generală, cu micșorarea comerțului, cu căderea meșteșugurilor și a orașelor și cu întoarcerea la o agricultură mai înapoiată decât înainte. Această situație dezastruoasă era rezultatul exploatării și stăpânirii romane în lume. Colonatul a constituit unul din aspectele acestui proces care a început în sec. I—II și s'a desvârșit în sec. III—IV, ducând în cele din urmă la nimicirea orânduirii sclavagiste.

H. M.

PROCOPIOS din Caesarea. *Războiul cu Goții*. Traducere din grecește de S. P. Condrațiev. Cu un studiu introductiv de Z. V. Udaltșova, Moscova, Editura Academiei de Științe a U.R.S.S., 1950, 513 p.

Procopios trăiește în timpul lui Justinian și moare după anul 562. Opera sa este extrem de prețioasă pentru cunoașterea epocii, având o mare importanță pentru studiul istoriei vechi a patriei noastre, precum și a tuturor popoarelor dela Dunăre venite în contact cu Bizanțul. Autorul a scris o *Istorie secretă*, *Despre Edificii* și o *Istorie a războaielor cu Perșii, Vandalii și Goții*, în opt cărți. Ultimele patru cărți din această operă, cuprinzând războaiele cu Goții, apar acum într'o excelentă traducere rusă, clară, precisă și completă. Ea este însoțită de note explicative și de un indice de nume proprii.

Introducerea (p. 3—60) scrisă de Z. V. Udaltșova prezintă o analiză foarte reușită a operei și activității lui Procopios, cu aprecieri critice asupra epocii. Acest studiu merită să rețină atenția noastră din toate punctele de vedere; de aceea, vom insista puțin asupra lui. Autoarea ne spune că sistemul sclavagist din Orient s'a putut menține ceva mai mult decât cel din Occident, și anume, până la aproximativ anul 600. Cauzele acestei persistențe sunt, între altele: nivelul mai înalt al meșteșugurilor și al comerțului, prezența într'o măsură mai mare a țaranului liber, precum și o mai largă răspândire a colonatului. Epoca lui Justinian reprezintă ultima încercare a clasei posedante sclavagiste de a se menține la putere în lupta împotriva revoluției sclavilor și a invaziei barbarilor. Această luptă cunoaște o primă etapă în sec. IV și V, în special cu prilejul războaielor Goților pe Dunăre, și apoi o a doua etapă, în sec. VI, când clasa posedantă, pentru a putea prelungi jugul imperiului sclavagist din Orient, în desperarea ei impune și înăsprește dictatura militară nelăgrădită de nimic a lui Justinian. Dar încercările acestea rămân fără succes: la sfârșitul sec. VI și începutul sec. VII se desfășură

ultima etapă hotărâtoare a revoluției sclavilor, colonilor și sărăcimii dela orașe, în înțelegere cu barbarii din afara granițelor. Sub această lovitură, orânduirea sclavagistă se năruie și se deschide drum dezvoltării feudalismului. Așa dar, stăpânirea lui Justinian este o scurtă perioadă de reacțiune, o ultimă încercare de a menține sistemul sclavagist. Clasa posedantă se compune din nobilime, birocrăția de curte și clerul înalt. Justinian se sprijină în special pe acesta din urmă, pe când Procopios reprezintă și apără interesele nobilimii senatoriale. În sânul clasei posedante nu exista, așa dar, nici pe departe, o înțelegere și o unire desăvârșită, și faptul acesta a ajutat mult pe revoluționarii timpului, în obținerea succeselor lor. Astfel, Procopios nu privește cu simpatie spre Justinian și clerul din jurul său, în schimb, vorbește cu toată căldura despre rezistența pasivă a nobilimii senatoriale. El nu este mulțumit cu creșterea averilor și proprietăților agricole ale bisericii pe care o apără împăratul. Așa dar, Procopios aparține partidului aristocrației senatoriale și este ideologul unei părți a opoziției, care duce o luptă surdă împotriva lui Justinian și a clerului înalt.

Prin situația sa privilegiată la curte, prin posturile înalte pe care le-a ocupat în armată, prin călătoriile făcute în Persia, Africa de Nord și Italia, ca însoțitor și sfătuitor al lui Belisarius, Procopios a avut prilejul să audă și să vadă multe lucruri în mod nemijlocit. De aceea, informațiile sale sunt de o valoare excepțională pentru cunoașterea acestei epoci de prefaceri adânci, epocă în care o orânduire socială este pe cale să se năruie, iar triburile barbare urcă scara istoriei, aflându-se în faza democrației militare, în ajunul apariției statului. Procopios ne prezintă un document de valoare pentru

această epocă de cotitură, dându-ne informații prețioase cu privire la popoarele din ținuturile patriei noastre și de pe teritoriul actual al U.R.S.S. Aceste popoare se găsesc în perioada descompunerii comunei primitive, și anume, în faza democrației militare, iar unele din ele în faza mai avansată a diferențierii sociale și a formării claselor, deci în ajunul apariției statului. Autoarea insistă în special asupra răspândirii sclavilor în Sud și asupra rolului jucat de ei în procesul de descompunere a orânduirii sclavagiste și a instaurării orânduirii feudale. Ea crede că acest rol a fost tot atât de activ și de important ca și acela jucat de Franci în Apusul Europei.

Autoarea mai arată în continuare că, activitatea constructivă a lui Justinian nu denotă altceva decât slăbiciunea (și nu tăria) statului sclavagist. Acest stat se vede silit să ia măsuri de apărare în interior și la granițe, pentru a preîntâmpina amenințarea din ce în ce mai mare a revoluției sclavilor și a presiunii barbarilor. Așa dar, opera lui Procopios cuprinde un material informativ foarte prețios, cu privire la istoria culturii materiale a tehnicei construcțiilor, a felului de viață a popoarelor dela graniță și oglindește cu fidelitate această epocă furtunoasă, când o orânduire socială dispăre și se naște una nouă.

H. M.

MARCUS PORCIUS CATO. *Despre Agricultură*. Traducere și comentarii. de M. E. Serghienco. Moscova-Leningrad, Editura Academiei de Științe a U.R.S.S., 1950. 219 p.

Cartea cuprinde o traducere integrală, urmată de un studiu asupra vieții și activității literare a autorului, de comentarii și indici, de reproduceri fotografice și desene. Acad. I. I. Tolstoi, responsabilul redacțional, semnează o scurtă notă, arătând importanța istorică a operei lui Cato. Aceasta ne oferă „...lucruri noi pentru înțelegerea economiei agricole a epocii” (p. 86). M. E. Serghienco a scris un studiu mai dezvoltat, care folosește în mod critic tot ce s'a scris mai de seună în această privință în știința burgheză. El arată dezvoltarea masivă a economiei sclavagiste la începutul sec. II în. e. n. și creșterea bruscă a proprietății agricole mari. Cato „...exprimă interesele economiei sclavagiste dezvoltate în mod rapid și a capitalului cămăldresc” (p. 89). Cartea sa ne dă informații foarte bune și precise asupra nivelului tehnic al uneltelor, asupra relațiilor de producție, comerțului și aspirațiilor materiale ale epocii. Traducătorul se ocupă mai de aproape și de stilul autorului

deoarece „...un document istoric ne luminează trecutul nu numai prin ceea ce ne spune, ci și prin modul cum ne spune” (p. 123).

Comentariul este foarte bogat și cât se poate de util într'o asemenea scriere cu caracter tehnic pronunțat. M. E. Serghienco a fost ajutat de Sofia Ivanovna Protasova, profesoară la Universitatea din Moscova, care a tradus și capitolele 18—22. Comentarii caută sprijin comparativ la Varro, Columella și Pliniu cel Bătrân. Ei cunosc bine problemele agriculturii romane, iar Serghienco posedă și cunoștințe arheologice temeinice (a scris o carte excelentă despre Pompei). Cititorul are înaintea sa un ghid competent, bogat și precis, și poate folosi acum cu deplină încredere opera lui Cato, acest izvor atât de important pentru cunoașterea societății sclavagiste romane din epoca ei de ascensiune.

H. M.